

A SPONTÁN BESZÉD FONETIKAI SZERKEZETEI

kutatási beszámoló (zárás)

A kutatás céljai. A spontán beszéd fonetikai szerkezeteinek vizsgálata elsősorban a szupraszegmentális tényezők (korábban: mondatfonetikai, szövegfonetikai eszközök) funkcionális, illetőleg fonetikai elemzésével volt kapcsolatos. A kutatás célja kettős volt, egyfelől a spontán beszéd fonetikai szerkezeteinek funkcionális és kísérleti-fonetikai elemzése saját gyűjtésű spontánbeszéd-, illetőleg nyelvjárási anyagon, másfelől az ehhez szükséges spontánbeszéd-anyag biztosítása. Az elemzések a szupraszegmentális tényezők – az intonáció, a hangsúly és a beszéd temporális viszonyainak – megjelenési formáira, együttjárásaira és határjegy-funkciójuk vizsgálatára összpontosítottak. Elemeztük az intonáció, a hangsúlyviszonyok, illetőleg a beszéd-szünetek fajtáit, valamint a virtuális mondatok akusztikai fonetikai jellemzőit; a spontán beszéd temporális sajátosságait. Feltártuk funkciójukat és összefüggéseiket, valamint a szupraszegmentumokhoz köthető pragmatikai funkciókat. Az elemzési adatok ellenőrzését percepciós tesztek biztosították. A fonetikai szerkezetek tervezett vizsgálatához megfelelő nagyságú, digitálisan is elemezhető korpusz gyűjtésére volt szükség.

A nyelvjárási kutatás két területen folyt: egyrészt a moldvai csángó nyelvjárás(ok) intonációs sajátosságainak feltérképezése, másrészt a legjellemzőbbnek tartott moldvai nyelvjárási beszédhangok jelenlegi állapotának vizsgálata volt a célunk. Mindkét esetben első feladatunk a már rendelkezésünkre álló hanganyagok számbavétele, rendszerezése volt. Ennek eredményeként nyilvánvalóvá vált, hogy újabb gyűjtőmunkára van szükség a vizsgálható hanganyag teljesebbé tételéhez.

Főbb eredmények. Létrehoztuk a spontán beszédfelvételekből álló adatbázist meghatározott kritériumok alapján. Ez az anyag jelenleg mintegy 15 órányi beszédanyagot tartalmaz (CD-n hozzáférhető). Az annotálás az anyag egy részén megtörtént, az egyes fájlok digitálisan vannak rögzítve, különböző típusúak (narratívák, dialógusok, rádióból felvett különböző műfajú beszédanyagok, vágatlan spontánbeszéd-anyagok).

Meghatároztuk a spontán beszéd ún. virtuális mondatait, azok szupraszegmentális jellemzőit mért adatok alapján.

A beszélőváltásokra vonatkozó vizsgálatsorozat azt az eredményt hozta, hogy a társalgásbeli hallgatásnak létezik maximális időtartama, ameddig a résztvevők „eltűrik”, hogy nem szólal meg senki. Ezzel magyar anyagon elsőként bizonyítottuk a Leech által felállított udvariassági alapelvek közül az ún. fatikus maxima létét, amely szerint a társalgásban kerülni kell a csendet.

A diskurzusjelölők (a diskurzusstruktúrát jelző nyelvi-pragmatikai elemek) előtti és utáni szünethasználat vizsgálata magyar társalgásfelvételen elsőként történt meg. Ezen túlmenően olyan szóalakokat vizsgáltunk behatóbban, amelyek diskurzusjelölői és szintaktikai funkcióban egyaránt megjelennek, azzal a céllal, hogy feltárjuk, mely objektív jellemzők alapján képes az emberi beszédpercepciós mechanizmus azonosítani, illetve elkülöníteni egymástól a két funkciót. Az elemzés szempontjai az alábbiak voltak: a szóalak tagmondatbeli pozíciója, az artikuláció lenizáltságának mértéke, a szóalak időtartama, az alapfrekven-

cia modulációja, valamint a mondathangsúly esetleges megjelenése a szóalakon. Az eredmények azt mutatják, hogy csak néhány esetben játszhat szerepet ezeknek a tényezőknek egyike-másika vagy egy adott csoportja a percepció folyamatban, ami arra mutat, hogy más, még feltárandó paraméterek teszik lehetővé a funkciók azonosítását.

Megtörtént – a kísérleti helyzetben rögzített hanganyagok feldolgozása és célzott elemzése után – a spontán módon megvalósult hümmögések vizsgálata.

A rögzített spontánbeszéd-felvételek egy része laryngectomizált (gégeeltávolításon átesett) betegekkel készült; ebben az esetben a korlátozott beszédparaméterek elemzése ad módot a tipikus beszéd fonetikai szerkezeteinek jobb megértéséhez. Megtörtént az összevetés a „normál” beszéddel és az elektromos gégével előállított beszéddel. Percepció teszteleket végeztünk a szociofonetikai aspektus előtérbe helyezésével. Az attitűdvizsgálat eredményei alapján megfogalmazható az az általánosítás, hogy bár a beszédpartnerek táplálnak bizonyos mértékű negatív előítéleteket a gége nélkül beszélőkkel szemben (pusztán hallás alapján), ezek nem jelentős mértékűek.

Elemeztünk egy kétórás társalgásból származó közel kétszáz kérdő megnyilatkozást, és megállapítottuk, hogy a spontán megvalósuló kérdések sokszínűbbek, mint amilyenek a felolvasott, elicitált vagy eljátszott mintapéldáik alapján a szakirodalom lefesti őket. A változatosság elsősorban az alaphang modulációjának lehetőségeiben, másrészt pedig a hangköz értékeiben mutatkozik meg. A vizsgálati tapasztalatok felvetik annak lehetőségét, hogy a szoros értelemben vett beszéddallamon túl más prozódiai jegyek is felelősek az eldöntendő kérdés azonosíthatóságáért; mindemellett a kérdések percepciójában a szituáció és a kontextus sem hagyható figyelmen kívül. A női-férfi nyelvhasználati, hangtani eltérések vonatkozásában is újabb adalékokkal szolgáltak az eredmények.

A spontán beszéd tempójára és a szünettartás sajátosságaira vonatkozó vizsgálatokban beszédprodukciónak szempontból elemeztük a szupraszegmentumokat, valamint percepció kísérleteket végeztünk. Az eredmények azt igazolták, hogy a beszélőknek nehéz felgyorsítaniuk spontán beszédüket, a gyorsítás kihat a teljes beszédprodukciónak folyamatra, és a felgyorsított beszédprodukciónak a természetes beszédben tapasztaltaknál sokkal több hiba típusú megakadás fordul elő. Rádióból felvett spontán, félspontán és olvasott beszédprodukciónak alapján megvizsgáltuk a temporális viszonyokat és az adott beszédrészletek tagoltságát. Ezzel képet kaptunk arról, hogy milyen köznyelvi artikulációs és beszédtempójú szövegeket kell a hallgatónak nap mint nap feldolgozniuk. Az említett szupraszegmentumok produkciós és akusztikai sajátosságai mellett megvizsgáltuk a beszédfeldolgozási folyamatban betöltött szerepüket, azaz az észlelésre és a beszédmegértésre gyakorolt hatásukat is. Az idegen nyelvű szakirodalom a hezitálással egyenértékű jelenségként tárgyalja a spontán beszédben előforduló nyújtásokat, hiszen azok is bizonytalanságból származó megakadások. A nyújtás objektív akusztikai-fonetikai sajátosságait tudomásunk szerint sem a hazai, sem a nemzetközi kutatásokban korábban nem vizsgálták még. Kutatásunk eredményei szerint a nyújtás elsősorban percepció jelenség, amelynek észlelésében nem pusztán a hangidőtartamok növekedése játszik szerepet, hanem számos más tényező (a hangkörnyezet, a kontextus, a beszédtempó és az intonációs szerkezet) is.

A beszédtempó, a szünettartás és a megakadásjelenségek összefüggéseit egy speciális – a félspontán beszédhez hasonló – beszédhelyzetben is megvizsgáltuk: szinkrontolmácsolás

során. Az eredmények azt mutatják, hogy a tolmácsolás szünetezése mind mennyiségileg, mind a szünetek helyét illetően eltér a spontán beszédétől; amely megfigyelés a kétféle beszédtervezési folyamat különbözőségéről ad újabb objektív adalékokat.

A szünetezés és a megakadásjelenségek gyakran társulnak; a szünetek időtartama, avagy kitöltött/kitöltetlen volta azonban nem befolyásolta az észlelést. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy a megakadás típusának, illetve annak, hogy az hol jelenik meg a mondatban/szövegben, nagyobb hatása van az észlelésre, mint az akusztikai környezetnek. Adatainkból következtetések vonhatók le arra vonatkozóan, hogy mely megakadásokat vesz észre elsősorban a hallgató, másrészt rávilágítanak az on-line és az off-line adatgyűjtés különbségeire. Mindez újabb adalékokkal szolgál a beszédtervezési és beszédészlelési folyamatok sajátosságainak megismeréséhez is.

A helytelenül alkalmazott hangsúlyok gyűjtött és rendszerezett adatai alapján percepciós kísérletet terveztünk, amelynek eredményeivel összefüggést állapítottunk meg a hallgatók beszédértése és a hangsúlyfunkció között. Produkciós tesztben azt vizsgáltuk három különböző korcsoportban, hogy az adatközlők mennyire képesek alkalmazni a magyar nyelvre jellemző hangsúlyszabályokat. Rendszereztük a felvételeken található helytelen hangsúlyozásokat, megvizsgálva azt is, hogy a hangsúly mellett milyen más szupraszegmentumok vannak jelen a felvételeken, s ezek mennyiben befolyásolják a hangsúly kivitelezését, ill. adott esetben mennyiben változnak önmaguk is, ha a hangsúly nem a kívánt módon jelenik meg. A rendszerezést követően egy percepciós tesztet futtattunk le annak ellenőrzésére, hogy a hangsúlyszabályok elleni vétés mennyiben határozza meg a megfelelő minőségű beszédfeldolgozást, hogyan befolyásolja a szövegértést.

A négyéves kutatás fontos hozadékát jelentik a spontán beszéd vizsgálatán belül a társalgásra vonatkozó eredmények, mivel korábban magyar nyelvű anyagon nem történt ilyen irányú fonetikai elemzés. Munkánk nyomán kikristályosodik a spontánbeszéd-kutatásnak egy új iránya, amely tekintetbe veszi a több beszélő egyidejű aktív jelenlétéből következő jellegzetességeket. A társalgásvizsgálatainkból levonható fontosabb következtetések a spontán beszédre vonatkozóan az alábbiak:

– A monologikus és a dialogikus spontán beszéd szupraszegmentális szerkesztettsége jellegzetesen eltér egymástól.

– Bizonyos nyelvi-pragmatikai jelölők (pl. hümmögés, diskurzusjelölők), valamint egyes mondatformák (pl. kérdő mondatok) elemzése csak társalgásban lehetséges (így az ezekre vonatkozó eredményeink úttörőnek számítanak a magyar szakirodalomban).

– Az eredmények alapján általánosabb elméleti-módszertani módosításokra van szükség. Kívánatos 1. a szünet fogalmán belül a) a hallgatás/közös csend mint sajátos funkciójú eszköz felvétele a szupraszegmentális eszközök rendszerébe; b) a hezitálás/kitöltött szünet formáinak új, komplexebb megközelítése; 2. a spontán beszédbeli dallamrealizációknak és a női-férfi nyelvhasználatnak (szakaszvégi dallamemelés, kérdő mondatok megvalósulása) az adatokon alapuló, pragmatikai szempontokat is figyelembe vevő megítélése (elsősorban a nyelvművelés-nyelvhelyesség vonatkozásában); stb.

A csángó nyelvjárás sajátos beszéddallamait, valamint a legjellemzőbbnek tartott moldvai nyelvjárás beszédhangokat adatoltuk és földolgoztuk. A gyűjtés az ún. déli csángó falvakban volt eredményes; a feldolgozható adatok többsége a Bákó környéki déli csángó fal-

vakból származik. A spontán nyelvjárási beszédfelvételek többszöri meghallgatása után kiválasztottunk kb. 60-70 olyan mondatot ill. kisebb szövegrészt, amelyeknek intonációja különösen feltűnő volt. A moldvai magyar nyelvjárások vizsgálatában ma már nem lehet figyelmen kívül hagyni a több évszázados kétnyelvűség, leginkább pedig az utóbbi évtizedekben különösen felgyorsult asszimiláció és az ezzel egy időben felerősödött erdélyi és magyarországi hatás következményeit. A sajátos, a többi magyar nyelvváltozattól eltérően Moldvában túlnyomó többségben jelentkező szökőzárás eldöntendő kérdés példáit (a Praat-programmal) elemezve azt tapasztaltuk, hogy a dallamforma megállapításán túl fontos meghatároznunk azokat a jellemző sajátosságokat, amelyek valamennyi beszélőnél és minden mondattípusban fellelhetők. A szökőzárás eldöntendő kérdés a vizsgált korpusz jellemző sajátosságának bizonyult, azonban az is egyértelmű, hogy az archaikusabb és ugyanakkor több román hatást is mutató helyi nyelvjárásokban túlnyomó többségben van, míg a moldvai székely településeken lényegesen ritkábban fordul elő. A jellemző moldvai nyelvjárási hangok vizsgálatát is a spontán beszédfelvételek, valamint kérdőíves gyűjtés alapján végeztük.

Kitekintés. A négyéves kutatás eredményei hozzájárulnak a spontán beszéd beszédprodukción és beszédpercepción folyamatainak pontosabb megismeréséhez; továbbá lehetővé teszi a társalgás sajátos hangtanának elméleti megalapozását, módszertanának kidolgozását, és kijelöli a kutatás további irányát. A témában a pályázat résztvevői előadásokat tartottak, az eredményeket magyar és angol publikációkban tették közzé, valamint két PhD-disszertáció is készült.